

علی

حکومت و
رہبری

از منظر

نہج البلاغہ

محمد سلمان کیاسری

دانشگاه امام صادق علیه السلام

دانشکده معارف اسلامی و مدیریت

کتابخانه مدیریت اسلامی

۳۳

حکومت و رهبری

از منظر نهج البلاغه

■ نام کتاب:	حکومت و رهبری از منظر نهج البلاغه
■ مؤلف:	محمد سلمانی کیاسری
■ صفحه آرا:	امیر سعید سعیدی
■ ناشر:	انتشارات مسجد مقدس جمکران
■ تاریخ نشر:	تابستان ۱۳۸۷
■ نوبت چاپ:	دوم
■ چاپ:	پاسدار اسلام
■ تیراژ:	۳۰۰۰ جلد
■ قیمت:	۲۰۰۰ تومان
■ شابک:	۹۷۸ - ۹۶۴ - ۹۷۳ - ۰۱۲ - ۷

■ مرکز بخش:	انتشارات مسجد مقدس جمکران
■ فروشگاه بزرگ کتاب واقع در صحن مسجد مقدس جمکران	
■ تلفن و نمابر:	۷۲۵۳۷۰۰ ، ۷۲۵۳۳۴۰ - ۰۲۵۱
■ قم - صندوق پستی:	۶۱۷

﴿حق چاپ مخصوص ناشر است﴾

فهرست مطالب

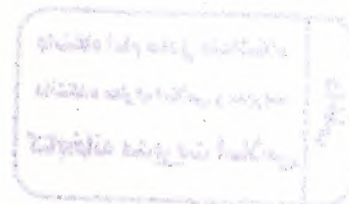
۱۱	مقدمه
۱۷	چکیده

کلیات

۲۲	حکومت
۲۳	حکومت در لغت
۲۴	حکومت در قرآن
۲۸	انواع حکومت‌ها

فصل اول: حکومت و رهبری

۳۲	حکومت از نگاه نهج البلاغه
۳۴	ضرورت حکومت
۳۵	علی <small>علیه السلام</small> و حکومت
۳۸	ضرورت حکومت دینی
۴۱	ارزش و جایگاه رهبری
۴۴	انگیزه حکومت
۴۵	نگاه علی <small>علیه السلام</small> به نگاه مردم درباره حکومت
۴۷	انگیزه حکومت علی <small>علیه السلام</small>
۴۷	نکته با ارزش
۵۰	یک نمونه
۵۲	حکومت هدف نیست
۵۳	اهداف حکومت دینی

فهرست مطالب

فصل اول: حکومت و رهبری

۵۶	وظیفه حکومت ورهبر جامعه اسلامی
۶۱	اصل تساوی در برابر قانون در حکومت
۶۳	نفی امتیاز خواهی در حکومت
۶۵	یک نمونه عالی
۶۶	نفی باج دهی برای تحکیم حکومت دینی
۶۸	نمونه‌ای دیگر در رد باج دهی برای تحکیم حکومت دینی
۶۹	آیا علی <small>علیه السلام</small> با پیشنهاد و یا مشورت دادن مخالفت داشت؟
۷۱	اخلاق در حکومت دینی

فصل دوم: مشروعیت حکومت

۷۶	مشروعیت حکومت
۷۷	مشروعیت حکومت پیامبر اکرم <small>صلی الله علیه و آله</small>
۷۸	مشروعیت حکومت امام علی <small>علیه السلام</small>
۷۹	منشأ حکومت امام علی <small>علیه السلام</small> مردمی یا الهی است؟
۸۲	غدیر خم و مشروعیت حکومت امام علی <small>علیه السلام</small>
۸۵	راز سکوت علی <small>علیه السلام</small>
۸۸	چرا علی <small>علیه السلام</small> حکومت را پذیرفت
۹۳	نتیجه
۹۴	لیاقت و شایستگی در حکومت
۹۶	نگاه متفکران دینی به حکومت ورهبری
۹۹	اندیشمندان غربی و حکومت ورهبری

فصل سوم: حکومت شایسته

۱۰۳	حکومت حق
۱۰۵	سزاوارترین افراد برای حکومت ورهبری جامعه اسلامی

۱۰۴	نگاه مسئولانه به جایگاه رهبری مسلمین
۱۰۶	آیا کسی معرفی شده است؟
۱۰۸	نهج البلاغه و بیان صلاحیت‌های ائمه <small>علیهم السلام</small>
۱۱۱	نهج البلاغه و بیان ضرورت جانشینی بعد از پیامبران الهی
۱۱۲	یک سنجش منطقی
۱۱۶	آیا خلافت ورهبری از دیدگاه نهج البلاغه موروثی است؟

فصل چهارم: جایگاه مردم در حکومت

۱۲۲	نقش مردم در حکومت
۱۲۳	دیدگاه قرآن کریم
۱۲۵	نقش مردم از دیدگاه نهج البلاغه
۱۲۸	رأی و بیعت در حکومت
۱۲۸	بیعت
۱۳۱	اجبار و اکراه در بیعت
۱۳۳	یک نمونه
۱۳۵	نهی از اجبار در بازسازی و عمران
۱۳۶	پرهیز از اجبار برای شرکت در جنگ
۱۳۸	آیا فکر و اراده جمعی بر علی <small>علیه السلام</small> تحمیل شد؟
۱۳۹	موارد استثنا در اکراه
۱۴۱	محدوده اختیارات مردم
۱۴۱	اختیارات مردم در حکومت پیامبر اکرم <small>صلی الله علیه و آله</small>
۱۴۴	مردم و حکومت علی <small>علیه السلام</small>
۱۴۷	انتصاب یا انتخاب
۱۴۹	دیدگاه ابن ابی الحدید
۱۴۹	بحث جدلی بودن کلام امیرالمؤمنین <small>علیه السلام</small>

۱۵۰	بحث جدلی
۱۵۱	یک استدلال دیگر
۱۵۴	نتیجه‌گیری
۱۵۶	در عصر غیبت

فصل پنجم: تفاوت رهبران

۱۵۸	فرق بین رهبر عادل و رهبر ستمگر
۱۵۸	گفتار و عمل رهبران
۱۵۹	صداقت در گفتار و عمل
۱۶۱	شیوه علی (ع) در رهبری
۱۶۲	یک نمونه
۱۶۶	نتیجه‌گیری

فصل ششم: اوصاف منفی رهبران

۱۷۰	اوصاف رهبر
۱۷۱	اوصاف منفی
۱۷۱	کبر و غرور
۱۷۳	کبر و غرور در نهج البلاغه
۱۷۴	عوامل کبر و غرور و آثار آن
۱۷۶	راه جلوگیری از کبر و غرور
۱۷۸	نهج البلاغه و بیان اوصاف منفی زمامداران
۱۷۹	بخیل
۱۸۱	نادان
۱۸۳	ستمکار
۱۸۴	دیدگاه علی (ع) در نهج البلاغه

۱۸۵	نمونه‌ای از ستمکاری در حکومت
۱۸۷	تبعض
۱۸۹	یک نمونه
۱۹۰	رشوه‌خوار
۱۹۱	یک نمونه
۱۹۲	ضایع‌کننده سنت پیامبر (ص)
۱۹۴	حریص
۱۹۷	علاقه به چاپلوسی
۱۹۸	حیله و نیرنگ
۲۰۰	صفت‌های منفی دیگر
۲۰۰	عیب‌جویی
۲۰۰	عدم اجبار مردم
۲۰۱	اسراف

فصل هفتم: اوصاف مثبت رهبران

۲۰۴	اوصاف مثبت
۲۰۴	اندیشه سالم
	قدرت و توانایی
۲۰۸	اعلم بودن
۲۱۰	راستگویی
۲۱۱	امانتداری
۲۱۳	قاطعیت و شجاعت
۲۱۵	عدالت
۲۱۶	حساسیت و دقت در بیت المال
۲۱۸	یک نمونه

۲۱۹	ساده زیستی
۲۲۰	همراهی با مردم
۲۲۲	احیاء کننده سنت پیامبر ﷺ
۲۲۲	یک نمونه
۲۲۴	تواضع و فروتنی
۲۲۶	بعضی از اوصاف دیگر
۲۲۶	۱. سعه صدر
۲۲۷	۲. مدارا
۲۲۷	۳. نصیحت و انتقادپذیری

فصل هشتم: عوامل ناپایداری و پایداری حکومت‌ها

۲۳۰	عوامل ناپایداری حکومت و رهبری
۲۳۳	عوامل پایداری حکومت و رهبری
۲۴۰	استنتاج
۲۴۳	خلاصه کلام آن که
۲۴۵	فهرست منابع

مقدمه

حکومت و رهبری از جمله مباحث علوم انسانی است که هرکس فراخور سلیقه‌اش تعریفی از آن ارایه داده است. این مباحث همچنین در میان دانشمندان علوم مختلف و نیز دست‌اندرکاران حکومت و سیاست تعریف‌های مختلفی دارد. نکته مهمی که می‌توان به آن اشاره کرد این است که این تعاریف براساس بینش و تفکر حاکم بر اشخاص ارایه گردید، یعنی به همان اندازه که تفکرشان محدود یا معیوب بوده و یا زمینه مادی بر آن غلبه داشته به همین مقدار نقص و کمبود و عدم جامعیت در نگاه به حکومت و کشورداری به چشم می‌خورد. یعنی مثلاً حکومت و مسایل مربوط به حاکم بیشتر مورد توجه بوده اما رابطه حاکم با مردم و حقوق متقابل یا اصالت عدالت در امر حکومت و همچنین حقوق شهروندی و نظایر آن مورد توجه کافی قرار نگرفته و یا بحث‌های ناقص و محدودی ارایه گردیده است، چراکه نمی‌توان از افکار محدود و بسته، انتظار تراوشاتی جامع و کامل داشت.

اما بحث حکومت و رهبری در نهج البلاغه به گونه‌ای مطرح گردیده است که وقتی انسان زوایای تعاریف و نگاه جامع امام علی بن ابی طالب علیه السلام را در این مباحث می‌خواند و مطالب اصولی و فروعی پیرامون آن را بررسی

می‌کند، بخوبی می‌یابد که دیگران نتوانسته‌اند در باب حکومت و رهبری سخنی اصولی و کامل نظیر نهج البلاغه مطرح نمایند.

نوع نگرش حاکم بر نهج البلاغه با علم کافی، از خواسته‌های حقیقی بشر و نوع مطالبات آن‌ها از حکومت تنظیم شده است. نگاه نهج البلاغه فراتر از علوم ظاهری است و همه حقایق را برای برپایی عدالت در نظر گرفته است، مهم‌تر آن‌که نهج البلاغه براساس فطرت توحیدی استوار گردیده و چنان دقیق نیازهای بشر را مطرح می‌نماید که افراد از مکاتب و مذاهب مختلف پذیرای آن هستند.

***

اهمیت موضوع

حقایق موجود در نهج البلاغه خصوصاً در باب حکومت و رهبری و کشورداری از مباحث ارزشمند و حیاتی برای جامعه اسلامی است که متأسفانه تاکنون توجه خاصی به آن صورت نگرفته، یعنی هم ارزیابی نشد و نکات مهم و کلیدی آن مورد بحث و دقت نظر واقع نگریده و هم این مطالب جذاب و خواندنی در اختیار و دسترس عموم و یا کارگزاران و مسئولان جامعه قرار داده نشده است، می‌توان گفت که در جامعه شیعه، گفتار علی ابن ابی طالب علیه السلام مظلوم واقع شده است.

اگر حقایق گفتار نهج البلاغه در امر حکومت و کشورداری و نکات اصلی و فرعی آن شناسایی و مورد مطالعه و بررسی و سپس تدوین قرار گیرد، عالی‌ترین نسخه کشورداری خواهد بود که متضمن خیر و صلاح رهبران و مردم و منافع اجتماعی است که در سایه آن می‌توان کشور را به بهترین وجه اداره کرد و همگان را از نعمت عدالت علوی بهره‌مند و کشور را در برابر هجوم و فتنه فکری و فرهنگی ایمن ساخت.

امروز در دنیایی که قدرت‌های استکباری با ژست دمکراسی و دمکراسی خواهی برای مردم دنیا و ایجاد عدالت اجتماعی برای کشورهای مختلف، هر نوع فتنه و شیطنت و دخالت خود را توجیه می‌نمایند. امروز که

امت‌های مسلمان، سرگردان و حیران در انتخاب حکومت و شیوه مدیریتی هستند، توجه به نهج البلاغه و دسته‌بندی مباحث حکومتی و تدوین بخش‌های اجرایی و مدیریتی آن بهترین خدمت به جامعه اسلامی خواهد بود تا جوامع دینی و اسلامی با تکیه بر سرمایه‌های ارزشمند خود و با اعتماد به نفس، امور کشور و مملکت خود را سامان‌دهی نمایند و بهترین شکل حکومت را به دنیا عرضه نمایند. اگر حکومتی، براساس آرمان‌های نهج البلاغه شکل گیرد و مدیری‌ها، براساس تعالیم نهج البلاغه اعمال مدیریت نمایند، و رابطه حکومت و مردم براساس بینش نهج البلاغه تنظیم شود، و احترام به مردم و توجه به عدالت و برخورد با تبعیض در تمام سطوح مشاهده گردد، این حکومت قوی و قدرتمندی خواهد بود که جای آن در قلوب تمامی آحاد و حامی آن امت اسلامی بصورت یکپارچه و متحد و قدرت آن فراگیر و منطقه تحت نفوذ آن قلوب امت اسلام در جوامع مذهبی و حتی غیر مذهبی نیز خواهد بود.

تاریخچه بحث

پس از تدوین کتاب شریف نهج البلاغه در سال ۴۰۰ هجری قمری توسط مرحوم سید رضی اعلی‌الله مقامه، شرح و تفسیر بر این کتاب گرانسنگ از سوی علمای شیعه و سنی انجام گرفت. مرحوم علامه امینی قدیمی‌ترین شرح نهج البلاغه را توسط علی بن ناصر بنام اعلام نهج البلاغه (از علمای معاصر سید رضی) می‌داند. مرحوم محدث تهرانی قایل است تاکنون ۱۴۰ شرح از علمای شیعه و ۱۶ شرح از علمای اهل تسنن بر نهج البلاغه نوشته شده است که قدیمی‌ترین آن توسط فخر رازی متوفای ۶۰۶ هجری قمری نگاشته شده است و مشهورترین شرح نهج البلاغه در بین علمای اهل تسنن توسط ابن ابی الحدید از علمای معروف قرن هفتم نوشته شده است.

در تمام شروح مباحث مربوط به حکومت و رهبری، فراخور حال هر نویسنده بحث و بررسی شد. اما این موضوع جایگاه خاص خودش را پیدا نکرد که به صورت منسجم و موضوعی مورد توجه و ارزیابی قرار گیرد. گرچه مباحث مربوط به عدالت و حکومت در نهج البلاغه مورد توجه دانشمندان غیر مسلمان یعنی دانشمندان مسیحی قرار گرفت من جمله جرج جرداق نویسنده مشهور لبنانی با تألیف کتابی تحت عنوان امام علی علیه السلام صدای عدالت انسانی در سه جلد ابعاد زیبایی از حکومت امام علی علیه السلام و نحوه عدالت‌گستری و مردم‌داری و آیین کشورداری را ترسیم نمود و نیز علمای

شیعه با شرح برنامه امام به مالک اشتر و مباحثی نظیر آن بر گوشه‌هایی از شیوه حکومت عدالت از سوی پژوهشگران و دانشمندان مختلف ارایه گردید اما هنوز بحث جامع و کاملی که همه زوایای حکومت حضرتش را بصورت دقیق و کاربردی تهیه و تنظیم نماید مشاهده نگردید و جا دارد در عصری که انقلابی با ماهیت اسلامی تحقق پیدا کرده و حکومتی اسلامی پدید آمده، تهیه مباحث مربوط به حکومت و کشورداری در نهج البلاغه بصورت مدون ضرورتی اجتناب ناپذیر است.

ناگفته نماند پس از انقلاب اسلامی کتب فراوانی در این زمینه تدوین یافته و کلاس‌ها و سخنرانی‌های مختلفی بصورت کلی و جزئی در باب مسایل سیاسی و حکومتی از نهج البلاغه تشکیل شده که در آشنایی اذهان عمومی به نهج البلاغه نقش مؤثری داشته و امروزه بحمدالله در مجموع افکار عمومی خصوصاً اهل دانش می‌دانند که گنج نهفته‌ای در کنارشان قرار دارد که اگر حقیقت آن را بشناسند و عمل نمایند، موجب اقتدار و عزت در سطح بین الملل و گسترش اعتماد عمومی و حضور میلیونی مردم و برقراری امنیت و آسایش و ایجاد مصونیت برای حکومت و تحکیم پایه‌های نظام اسلامی و نیز اجرای عدالت اجتماعی خواهد شد.

چکیده

آنچه پیش رو داریم بحثی پیرامون حکومت و رهبری در نهج البلاغه است اولین مطلبی که در این گفتار مورد توجه است این است که آیا نهج البلاغه درباره حکومت و رهبری مباحثی مطرح نموده است یا خیر؟ انسان با یک سیر اجمالی در نهج البلاغه به این امر قطعی دست خواهد یافت که نهج البلاغه نه آن‌که پیرامون حکومت و رهبری بحث نموده بلکه بهترین و عالی‌ترین و دقیق‌ترین مباحث پیرامون حکومت و رهبری را ارایه نموده است به گونه‌ای که از مسلمان و غیرمسلمان با خواندن نهج البلاغه شیفته مباحث نهج البلاغه درباره حکومت و ضرورت‌های آن خواهند شد. نگاه نهج البلاغه به حکومت از منظر علم و استدلال است و تنها از منظر درون دینی به موضوع حکومت نمی‌نگرد.

این ویژگی نهج البلاغه، موجب گردید تا این کتاب گرانسنگ به عنوان راهنمایی ارزشمند و هدایت‌گری جامع برای عصرها و نسل‌های مختلف بکار آید. نگاه نهج البلاغه به حکومت ریشه‌ای و جامع است، ضرورت حکومت برای جامعه، تفاوت حکومتها، جایگاه رهبری و انگیزه حکومت از نگاه امیرالمؤمنین علی علیه السلام و وجه تمایز نگاه به حکومت از منظر دینی و غیر دینی از جمله مباحث بارزش نهج البلاغه است.

مردم و جایگاه آن در حکومت، مشروعیت حکومت و بررسی جایگاه رأی و بیعت مردم در حکومت بحث اجبار و اکراه در حکومت و توجه رأی جمعی و محدوده اختیارات مردم از مباحث دیگر نهج البلاغه است.

اصول بارزش در حکومت، هدف حکومت از نگاه نهج البلاغه، اصل تساوی در حکومت، جایگاه اخلاق در حکومت و رد و نفی باج‌دهی و باج‌گیری در عرصه حکومت و نمونه‌هایی از عدالت علی علیه السلام در حکومت که در واقع شکل و شمایل کلی حکومت علی علیه السلام در آن ترسیم خواهد شد از جمله مباحث بارزش نهج البلاغه است که نگاه و بررسی این عناوین جاذبه‌ای خاص برای هر خواننده‌ای دارد.

راز سکوت علی علیه السلام در عصر خلافت خلفا سه گانه و تحلیل جامع و گویای نهج البلاغه از موقعیت علی علیه السلام در زمان غصب خلافت بیان صلاحیت‌ها و استدلال علمی و منطقی برای نفی حکومت غاصبان و ارائه دلیل کافی برای شایستگی خود و انگیزه و دلیل پذیرش حکومت از نقطه‌های بارزش بحث حکومت، بایدها و نبایدهاست که پرداختن به آن اثبات حقانیت علی علیه السلام برای خلافت و رهبری است.

از جمله مطالب بسیار بارزش و خواندنی بحث انگیزه حکومت‌ها جایگاه لیاقت و شایستگی رهبران، سزاوارترین افراد برای حکومت، استدلال علمی و منطقی در اثبات صلاحیت ائمه علیهم السلام برای رهبری و حکومت بررسی تطبیقی بین شایستگان از ائمه علیهم السلام و افراد نالایق از بنی‌امیه و در نهایت

اوصاف رهبری در نهج البلاغه و بررسی اوصاف مثبت و منفی در رهبران که در واقع جایگاه حکومت دینی را روشن خواهد کرد.

بحث پایانی مطلبی پیرامون عوامل پایداری و ناپایداری رهبران و حکومتهاست در این بحث که با استدلال و مطالب منطقی همراه است عواملی که موجب پایداری حکومت و رهبر خواهد شد ذکر می‌گردد و در مقابل ضعف‌ها و سستی‌هایی که از ناحیه حاکم موجب ناپایداری حکومت خواهد شد و یا شیوه‌ها و روشهایی که بنیه حکومت را سست و ناپایدار خواهد کرد مورد ارزیابی قرار خواهد گرفت و در نهایت استدلال منطقی علی علیه السلام در مورد سقوط و ناپایداری حکومت و همچنین عوامل پایداری حکومت بعنوان یک اصل مورد دفاع قرار می‌گیرد.

فهرست منابع

۱. قرآن کریم
۲. نهج البلاغه - ترجمه محمد دشتی - ناشر موسسه فرهنگی تحقیقاتی امیرالمؤمنین علیه السلام، چاپ ۲۴، ۱۳۸۳، قم، چاپخانه الهادی
۳. غرر الحکم - عبدالواحد الامدی التمیمی، تحقیق میر سید جلال الدین محدث، چاپ تهران، ۱۳۶۰.
۴. تفسیر المیزان، علامه طباطبائی، ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی، ناشر دفتر انتشارات اسلامی، قم، ۱۳۶۳.
۵. تفسیر موضوعی پیام قرآن، آیت الله مکارم شیرازی، جلد دهم، ناشر مدرسه امام علی ابن ابیطالب علیه السلام، چاپ اول، ۱۳۷۴، چاپ قدس.
۶. امام علی (صدای عدالت انسانی) (جورج جورداق) ترجمه سید هادی خسروشاهی، سه جلدی، نشر خرم، چاپ سوم، ۱۳۷۶، قم
۷. تاریخ یعقوبی، ترجمه محمد ابراهیم آیتی، چاپ شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ هشتم، تهران ۱۳۷۸.
۸. مفردات قرآن، راغب اصفهانی، چاپ السامیه بیروت.
۹. لسان العرب، علامه ابن منظور، دار احیاء تراث العربی، چاپ اول، ۱۴۰۸ هجری قمری، بیروت.
۱۰. المنجد، احمد سیاح، چاپ دوم، ۱۳۷۸، ناشر انتشارات اسلام تهران، چاپخانه منفرد
۱۱. دفاع از امیرالمؤمنین (استاد عاملی)، ترجمه عباس جلالی، چاپ لیلا، ناشر مجمع جهانی اهل بیت علیهم السلام

۱۲. مبانی سیاست، ابو محمد عبدالحمید، چاپ هفتم، ناشر انتشارات توس.
۱۳. مبانی اندیشه سیاسی اسلام (استاد عمید زنجانی)، ناشر مؤسسه فرهنگی اندیشه، تهران.
۱۴. دین و سیاست (جمعی از نویسندگان)، چاپخانه مهر، چاپ اول، انتشارات ثقلین، قم ۱۳۷۹.
۱۵. مبانی حکومت اسلامی (استاد سبحانی)، بحث‌های آیت الله جعفر سبحانی، ترجمه و نگارش فارسی داود الهامی، چاپخانه امیرالمؤمنین علیه السلام، ۱۳۷۰.
۱۶. اندیشه سیاسی اسلام (آصفی)، ترجمه سرور دانش، چاپ اول، انتشارات ثقلین، چاپخانه امیر ۱۳۷۶.
۱۷. میزان الحکمة، ترجمه شیخی، محمدی ری شهری، دار الحديث، چاپ سوم ۱۳۸۰.
۱۸. سفینه البحار، شیخ عباس قمی، مؤسسه الوفاء، بیروت.
۱۹. بحار الانوار، علامه محمدباقر مجلسی، دار احیاء التراث، بیروت، چاپ سوم ۱۴۰۳.
۲۰. کافی، تألیف مرحوم کلینی، ترجمه سید جواد مصطفوی، دفتر نشر فرهنگ اهل بیت علیهم السلام، تهران.
۲۱. حقوق متقابل روم و حکومت از دیدگاه علی علیه السلام، الله نور کریمی تبار، ناشر رضوان پرتو، ۱۳۸۱، چاپ اول، میثاق تهران.
۲۲. وسائل الشیعه، محمد ابن الحسن الحر العاملی، دار احیاء التراث العربی، چاپ پنجم، بیروت.
۲۳. مستدرک وسائل، حاج میرزا حسین نوری، مؤسسه ال البيت علیه السلام، قم، چاپ اول، ۱۴۰۷ هجری قمری.
۲۴. صحیح مسلم، لابن الحسین مسلم بن الحجاج القشیری النیشابوری، دار الحديث، قاهره، چاپ اول، ۱۳۱۲ (ه.ق).
۲۵. شرح ابن ابی الحدید، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، دار احیاء التراث، بیروت، چاپ دوم، ۱۳۸۵ (ه.ق).
۲۶. تاریخ بغدادی، لابی بکر احمد بن علی الخطیب البغدادی، المکتبه السلفیه، مدینه منوره.
۲۷. جایگاه غدیر (دشتی)، مؤسسه تحقیقاتی امیرالمؤمنین علیه السلام، چاپ اول، ۱۳۷۷، چاپ دانش قم.
۲۸. ارشاد مفید، ترجمه سادعی خراسانی، چاپ اسلامی تهران، ۱۳۶۴، انتشارات کتابفروشی اسلامی.

۲۹. معانی الاخبار، ابن بابویه معروف به شیخ صدوق، تحقیق علی اکبر غفاری، مؤسسه نشر اسلامی قم، چاپ اول، ۱۳۶۱.
۳۰. امام علی و سیاست (علامه جعفری)، ناشر جهان آرا، چاپ پنجم، ۱۳۷۹، چاپخانه نمونه تهران.
۳۱. دعائم الاسلام، التمیمی مغربی، النعمانین محمد، دار المعارف، مصر، چاپ سوم، ۱۳۸۳ (ه.ق).
۳۲. ولایت فقیه (استاد جوادی آملی)، ناشر نشر اسرا، چاپ چهارم، ۱۳۸۳، دفتر انتشارات اسلامی قم.
۳۳. داستانهای از نهج البلاغه (حسینی)، علی حسینی قمی، قم دار الثقلین، ۱۳۸۰، چاپخانه عترت، چاپ اول.
۳۴. سخنان امام حسین از مدینه تا کربلا (نجمی)، محمدصادق، دفتر انتشارات اسلامی، چاپ ششم، قم ۱۳۷۵.
۳۵. قیام امام حسین (شهیدی)، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ نوزدهم، ۱۳۷۴، تهران.
۳۶. سید الشهداء (خلیلی)، محمدعلی خلیلی، تهران، کتابفروشی اتروپات.
۳۷. حکومت و شریعت (خلخالی)، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.
۳۸. سیری در سیره ائمه علیهم السلام (استاد مطهری)، انتشارات صدر، چاپ چهارم، ۱۳۶۸، چاپخانه سپهر تهران.
۳۹. دانشنامه سیاسی (آشوری)، داریوش، انتشارات مروارید تهران، چاپ پنجم، ۱۳۷۸.
۴۰. شهریار (ماکیاولی)، نیکولو، ترجمه داریوش آشوری، کتاب پرواز تهران، ۱۳۷۴.
۴۱. صحیفه نور، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران.
۴۲. یادنامه کنگره هزاره نهج البلاغه.
۴۳. سنن النبی (علامه طباطبایی)، ترجمه عباس عزیزی، انتشارات صلاة، چاپ سوم، ۱۳۸۳، قم، چاپ یاران.

انتشارات مجلس خبرگان

ISBN 964973012-5

حکومت و رهبری از منظر نهج البلاغه